

Nils Herlitz, "Från Thorn till Altranstädt, studier över Carl XII:s politik 1703-1706", P.A. Nordstedt & Soners Forlag, Stockholm 1916.

Deel I (1703-1704)

pag. 233-4

"Generalmajor Meyerfelt, som med tre trakten av Thorn stående dragonregementen beordrades till Storpolen för att betäcka Posen och de konfedererades gods samt att söka hindra fientliga trupper att inrycka från Schlesien, fick befallningnar i samma riktning.¹

noot 1

Carl XII till Meyerfelt 4 (14) juli 1704 (Riksarkivet Stockholm; Riksregistratur).

Generaal-majoor Meijerfeldt, die met drie in de omgeving van Thorn liggende regimenten dragonders naar Groot-Polen gestuurd was om Posen en geallieerde riddergoederen te beschermen en om te trachten invallen van vijandelijke troepen vanuit Silezie te verhinderen, kreeg soortgelijke bevelen. (nl. bondgenoten vrij te stellen van kontributies - H.v.M.)

pag. 270-1

Zweedse tekst op kopieën.

"Augustus' order (om richting Warschau op te rukken - H.v.M.) kwam bij Schulenburg aan toen deze voor de poorten lag van Posen, waarnaartoe hij begin augustus was opgerukt. Hij had hier kort daarvoor voeling gekregen met het korps van Meijerfeldt, en aan het hoofd van een deel van zijn troepen had hij op 19 augustus slag geleverd, waarin aan beide partijen de overwinning werd toegeschreven. Het had Schulenburg tot de meest uitzonderlijke lof voor de Zweedse kavallerie gebracht. Zijn strategische resultaten waren de Saksers evenwel te pas gekomen; nadat Meijerfeldt door moeilijkheden met de verzorging van de troepen gedwongen werd terug te trekken in oostelijke richting,³ had Schulenburg aanstalten gemaakt om de stad te belegeren. Men had zich daar net aan gezet, toen de order tot opbreken kwam; de belegeringswerken werden afgebroken (Schulenburg ontbrak het overigens aan afdoende artillerie) en de troepen gingen op mars (2 september). De mars bood minder moeilijkheden dan hij had verwacht. Meijerfeldt, die tijdens het terugtrekken van Posen bericht kreeg van het gevaar, dat Warschau bedreigde, had zichzelf niet in staat gezien iets te ondernemen voor de verdediging van de stad; op verzoek van Stanislaus en Horn waagde hij zich echter nabij de aartsbisschopszetel Lowicz, waar hij kardinaal Radziejowski ophaalde, die gevlucht was uit Warschau, vanwaar hij hem naar Thorn eskorteerde."

noot 3: "De order van KAREL XII om zuinig te zijn met de levensmiddelen noodzaakte hem op zijn mars vanaf Thorn te bedelen, aangezien de bevolking niets uit vrije wil gaf. Dezelfde aan dezelfde 3 (13) augustus 1704."

pag. 271 (Zweedse tekst op kopia) kopieën)
 Warschau wordt veroverd en Stanislaus is afwezig:
 "De laatste was op dat moment onderweg om vereniging te
 zoeken met Meijerfeldt, en de koning was zelf in zijn
 kamp gebleven."

pag. 273 (Zweedse tekst op kopia) kopieën)
 Over de sterkte van de troepen in Noord-Polen:
 "Op de enkelen na, die in de garnizoenen in Posen en
 Elbing en in het ruiterskorps van Meijerfeldt zaten,
 waren er geen Zweedse troepen in Pruisen of Groot-Polen."

pag. 274 (Zweedse tekst hieronder)
 "Meijerfeldt was uit het net, dat Augustus om hem heen
 aan het spannen was, geglipt, wederom de Weichsel over
 gestoken en had de opgeroepen adel uit de omgeving van
 Posen onder 'de generaal' van Groot-Polen, Radomiki,
 slecht behandeld en zich met zijn troepen in de stad ge-
 worpen ter versterking van het garnizoen."

vid den langt framskridna årstiden.¹ — En del av trupperna (ryssar, polacker och sachsare) skickades under Brandts och Patkuls befäl att taga vinterkvarter i (det egentliga) Storpolen: man hoppades, att Posen utan vidare skulle falla som en mogen frukt i deras händer.² Patkul yvdes på förhand över den triumf, som väntade honom på ett håll, där hans vedersakare³ Schulenburg hade misslyckats. Så lätt var uppgiften visserligen icke. Meyerfeldt hade sluppit ut ur den säck, där August trott honom instängd,⁴ ånyo övergått Weichsel och farit illa fram med »generalens» av Storpolen, Radomickis, adelsuppbåd i trakten av Posen samt slutligen kastat in sina trupper där till garnisonens förstärkning. Patkul fick pröva sin lycka med en formlig belägring. Den skred långsamt framåt, bl. a. därför att han icke fick det understöd (särskilt av artilleri), som August utlovat från Sachsen, men uppvisade dock det ena framsteget efter det andra; livsmedlen började dessutom tryta bland de belägrade.⁵ — Med sin armés huvudstyrka hade August redan kort efter den stora konjunktionen i mitten av september börjat inrätta sig för den kommande vintern. Infanteriet förlades bakom den starka Narewlinjen från trakten av Tykocin i öster⁶ fram till Weichsel. Kavalleriet utsändes längre söderut för att hålla ett öga på svenskarna. August tog sitt högkvarter i Pultusk.⁷

¹ Patkul till Flemming 15 sept. 1704 (*Dresden PSK XVII*).

² »J'espère que je n'aurai pas besoin de m'arrêter devant Posnanie, vu qu'il y a de l'apparence que la garnison s'en sera retirée. Cependant je continue mon chemin pour préparer les quartiers d'hiver dans la grande Pologne.» Patkul till Flemming 25 sept. (*Dresden PSK XVII*). Dens. till tsaren 18 (29) sept. 1704 (*Berichte*, I, s. 311).

³ Jfr P. till Flemming 18 sept. 1704 (*H. H. XIX*: 2, s. 264); JAROCHOWSKI, N. A. S. G. III, s. 214.

⁴ August II till Flemming 17 sept. 1704 (egenh. *Dresden PSK XVII*).

⁵ Jfr — utom ovan sid. 270 not 1 angivna källor — Patkul till Flemming 27 okt. (*Dresden PSK XXVIII*) och till tsaren 7 (18) nov. 1704 (*Berichte*, I, s. 326 f.), en journal över Posens belägring hos LAMBERTY, XIII, s. 374 ff., och JAROCHOWSKI, a. a., s. 215. Belägringen började den 14 okt. — Gyllenstiernas data äro felaktiga både för belägringens påbörjande och dess avslutning.

FRÅN THORN
TILL ALTRANSTÄDT

STUDIER ÖVER
CARL XII:s POLITIK
1703—1706

I
(1703—1704)

AV

NILS HERLITZ

Filosofie licentiat av Stockholms nation

AKADEMISK AVHANDLING

som med tillstånd av vittberömda filosofiska fakultetens
i Uppsala humanistiska sektion för filosofie doktorsgrads
vinnande till offentlig granskning framställes å lärosalen
nr IV onsdagen den 19 april 1916 kl. 10 f. m.

STOCKHOLM

.....
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

XXII. d:o, 9: Skrifvelser till och från kardinal Radziejowski samt handlingar ang. huset Sapieha och prinsarna Sobieski.

XXIII b. d:o, 11: Avisor och brevkopior.

Kanslikollegii arkiv.

Protokoll.

Registratur [*KKReg.*]

K. M:ts brev till kanslikollegium.

Generalguvernörens i Pommern brev till kanslikollegium (*E VII vol. 19*).

Kanslipresidentens arkiv [*KpA*]

Brev till C. Piper.

Christian August av Holstein-Gottorp, F. Rakoczi, A. och J. Sobieski, Stanislaus [*Leszczynski*], Alvensleben, Bronisz, Dolska, Ekeblad, Lillieroot, Radziejowski, Robinson, B. Sapieha, Sieniawska, Sieniawski, Stenbock.

C. Pipers koncept [*PK*].

Hermelins och Cederhielms »berättelser» (avisor), dagböcker etc. [*HK*].

Koncept i utrikes ärenden [*UK*]

Pomeranica [*Pom.*]

Riksregistratur [*RR*]

Rådsprotokoll.

Skrifvelser till kanslitjänstemän [*StKtjm*]

XIII. Till O. Hermelin.

Skrifvelser till konungen. Karl XII:s tid [*StK*]

Dolska, Gyldenstolpe, Lewenhaupt, Lillieroot, Meyerfelt, Radziejowski, Rehnsköld, B. Sapieha, Stenbock, Polska korporationer.

Wahrenbergiska samlingen.

IV. Excerpter och avskrifter ur arkiv i Paris [*WSP*].

V. d:o d:o d:o ur State Paper's Office, London [*WSL*].

VI, VII. d:o d:o d:o ur Geheimearchivet, Köpenhamn [*WSK*].

Överstars skrivelser.

WR 154.

Kungliga Biblioteket, Stockholm [*KB*].

Brev till Nils Gyllenstierna.

Engeströmska samlingen.

Brev till C. Ekeblad (*B VI:2 vol. I*).

Universitetsbiblioteket, Uppsala [*UUB*].

E 527 a. Brev till J. Rosenhane.

Cederhielm.

F 103. Handlingar till Sveriges politiska historia 1704—1709.

F 107. D:o 1697—1704.

N 445, 453. Brev till N. Gyldenstolpe.

Bark, Leijonstedt.

N 895. Handlingar rörande polska kriget 1701—1706.

jades.¹ Först avgåvo de närvarande senatorerna sina röster; de föllo alla på Leszczyński.² Så kom turen till de olika vojvodskapen. Podlachiens deputerade höllo, i stället för att omrösta, anföranden, i vilka de ännu en gång framställde skälen för sin opposition.³ Medan biskopen av Posen och andra, än med hot, än med böner, försökte övertyga dem, tog en storpolsk adelsman till ordet och proklamerade i Storpolens namn Leszczyński till konung.⁴ Nu var ögonblicket kommet för biskopen av Posen att handla. Han tvekade länge⁵ — gent emot den talrika podlachiska adeln synas Leszczyńskis anhängare hava kommit i minoritet⁶ —, men till sist tog han mod till sig. Under ihärdiga protester från podlacherna tillfrågade han på övligt sätt⁷ tre gånger de församlade, om de samtyckte till vojvodens av Posen val och utropade slutligen Stanislaus I till Polens konung.

Så hade äntligen konungavalet ägt rum och från polskt håll kunde anspråk på vedergällning framställas.

Carl XII förordnade också omedelbart, att de välsinnade vojvodskap, genom vilka den svenska armén marscherade, skulle befrias från kontributioners utgörande.⁸ Generalmajor Meyerfelt, som med tre i trakten av Thorn stående dragonregementen beordrades till Stor-

¹ » . . . jam post occasum solis instabat nominatio». »Relatio». Felaktigt återgivet hos LAMBERTY, XIII, s. 359 (». . . on insista (!) pourtant encore sur la nomination») liksom hos de förf., för vilkas framställning den tyska texten legat till grund (t. ex. FABER, IV, s. 178: »trunge man noch auf die königliche Ernennung»). Härav har hos dessa förf. vållats oklarhet om när själva valhandlingen begynte.

² Senatorernas omröstning omnämnes blott av ZALUSKI, IV, s. 329.

³ Utförligt i »Relatio».

⁴ SEYLERs uppgift, s. 42, att Carl XII, som själv varit närvarande vid valet, skulle givit signalen till vivatropen och därmed avgjort dess utgång, vilar väl på en missuppfattning av det redan i och för sig mer än tvivelaktiga påståendet i Sandomirkonfederationens manifest 28 juli (Mém. rév., s. 233), att han, se'dan Leszczyński vederbörligen utropats, genom ett vivatrop givit signal åt de svenska truppernas salut. — Att konungen verkligen närvarit som en passiv åskådare påstås uttryckligen både i »Relatio» och av ZALUSKI, men dementeras i Wahrh. Ber. och av NORDBERG, I, s. 505 n. 1.

⁵ Horn och Wachschlager.

⁶ ADLERFELD. Man har att ihågkomma, att de flesta vojvodskapen endast voro företrädde genom deputerade.

⁷ LENGNICH, Jus publ., I, s. 145.

⁸ CARLSON, VII, s. 380.

polen för att betäcka Posen och de konfedererades gods samt att söka hindra fientliga trupper att inrycka från Schlesien, fick befallningar i samma riktning.¹

Vidare var den tidpunkt inne, då Carl XII skulle infria sitt till Leszczyński (vid hans besök i Heilsberg i april) givna löfte om ett ansenligt penningunderstöd åt den konfedererade republiken. Penningarna voro så mycket angelägnare, som de delar av kronarmén, för vilkas behov de voro avsedda, just nu nalkades Warschau; Stanislaus påminde själv om dem.² Om man på polskt håll väntat, att de utan vidare skulle utbetalas, hade man emellertid missräknat sig. Redan då löftet om dem gavs, torde Carl XII hava varit besluten att vid deras utbetalande knyta betydelsefulla villkor.

Man får icke glömma den betydande förskjutning, som inträtt i förhållandet mellan Sverige och Polen, i den mån polackerna gentemot den svenske konungen försattes i de hjälpsökandes ställning. Carl XII:s hållning måste också bliva en annan gentemot det lilla parti, som nu helt och hållet var beroende av hans hjälp, än den skulle hava blivit, ifall den någorlunda enade republiken givit honom sitt verksamma understöd. Han hade lovat att lämna republikens område oförkränkt; det var därför att han hoppades att i Polen vinna en värdefull bundsförvant mot Moskva, och löftet var självfallet givet endast under förutsättning att republiken bevarade ett vänskapligt förhållande till Sverige. Att för de konfedererades skull fasthålla vid löftet, även sedan större delen av republiken öppet förklarar sig emot Sverige, skulle hava stritt mot de förutsättningar, på vilka det vilade. Ju omöjligare det visade sig att länka de polska viljorna i en sådan riktning, att ett svenskt-polskt förbund i avsevärd mån skulle hava stärkt Sveriges front mot öster, dess angelägnare måste det bliva för den svenska statskonsten att på annat sätt sörja för detta intresse.

Det var särskilt på en punkt, som erfarenheten redan visat, hur äventyrlig republikens integritet var för Sveriges trygghet, om den icke var förknippad med ett bestämt ställningstagande mot öster. Polska Livland hade vid flere tillfällen erbjudit en god utgångspunkt för ryska företag understödda av Sveriges fiender bland litauerne. Att nominellt lämna detta land i det vanmäktiga Polens händer kunde betyda att även för framtiden lämna det öppet för ett ryskt ingri-

¹ Carl XII till Meyerfelt 4 (14) juli 1704 (RA RR).

² »Desideria ad S. R. M:tem Sueciæ a Rege Poloniae», odat. original, före 17 juli 1704 (RA NK XIX).

honom till Sachsen.¹ Han räknade härvidlag på furstarna Lubomirskis folk (omkring 5,000 man) och svenska hjälptrupper till lika stort antal. I Versailles följde man med intresse hans planer.² Lyckades de, kunde han hoppas på det franska partiets förtroende och på Ludvig XIV:s erkännande.

Stanislaus var, naturligt nog, framför allt annat angelägen om att befästa sin ställning; han synes för sin del ej hava hyst betänkligheter mot att emottaga det stöd, som erbjöds, och i gengäld gå Frankrikes ärenden, om så behövdes; det var Bengt Sapieha, som fungerade som hans kansler och förste minister. Han visste väl, att denna hållning ej överensstämde med Carl XII:s eller med de synpunkter, som lett till hans egen upphöjelse. Inför den svenske konungen försökte han göra gällande, att hans företag mot Sachsen ej behövde kompromettera den svenska politiken.³ Men i själva verket hyste det franska hovet intet intresse för honom, om han icke visade sig i stånd just härtill.⁴ I fullt riktig uppfattning härav vägrade också Carl XII med bestämdhet sin medverkan i någon form till inbrottet i Sachsen.⁵ Då han slutligen gav Meyerfelt order att på anfordran gå Stanislaus till handa, var det icke längre fråga om Sachsen, utan endast

¹ Han ville icke förtrötts »donec finibus Poloniæ suæ Saxones ejiciat et viam (quam ipsimet temerarii in Saxoniam sternent) illuc suum persequatur hostem, vicem pro vice plenissime reddendo». Limonts memorial.

² Jfr Bonnac till Ludvig XIV 23 juli, 2, 6 aug., Ludvig XIV till Bonnac 31 juli, 7 aug. 1704 (*RA WSP*).

³ Sapiehas »postulata».

⁴ Bonnac ansåg, att ett inbrott i Sachsen av endast polska trupper var utsiktslöst och icke värt franskt stöd. B. till Ludvig XIV 9 aug. 1704 (*RA WSP*). Ludvig XIV ville icke erkänna S., förrän han var förvissad om att Carl XII önskade det och »kände någon obligation därför». L. XIV till B. 7 aug. (*RA WSP*); Cronström till K. M:t 30 juli (9 aug.) 1704 (*RA Gall.*). Svenske ministern i Paris hade liksom Sveriges övriga ministrar fått order att »bereda gemöterna» för Stanislaus erkännande (cirkulär 5 (15) juli 1704, *RA UK*), men då ingen »starkare och klarare rekvisition» från Carl XII avhördes, uteblev erkännandet. Cronström till K. M:t 23 sept. (3 okt.) 1704 (*RA Gall.*). Det befordrades icke av att kanslikollegium varnade C. för alltför stor iver: ett förtidigt erkännande kunde väcka misstro på andra håll. Kanslikollegium till Cronström 17 (27) sept. 1704 (*RA KKReg.*).

⁵ Carl XII till Horn, Wachschlager och Palmenberg (med svar på Sapiehas framställning) 22 juli (2 aug.); Carl XII till Stanislaus (med svar på Limonts framställning) 26 juli (5 aug.) 1704 (*RA UK*). Instruktionen för Horn, Wachschlager och Palmenberg 15 juli avböjde planerna på inbrott i Sachsen i och för bröderna Sobieskis befrielse med en hänvisning till vänskapen med de allierade (p. 13).

om Storpolen.¹ Men han gjorde därvid ett bestämt förbehåll. Möj-
ligen påverkad av dem, som ogärna sågo, att den nye konungen allt-
för snart blev fast i sadeln,² önskade Stanislaus att få uppskjuta krö-
ningen, tills han genom expeditionen mot Sachsen och det ärofulla
fredsslutet med Sverige tillvunnit sig sina landsmäns förtroende och
kärlek.³ Carl XII fann detta uppskov olämpligt. Kröningen var
enligt polsk statsrätt icke en tom ceremoni. Först i och med den
inträdde den nyvalde konungen, »electus», i utövningen av sina rät-
tigheter.⁴ Först i och med den blev Stanislaus ett brukbart redskap
för den svenska politiken. Då Carl XII gav sitt bifall till företaget
mot Storpolen, var det mot en uttrycklig försäkran från Stanislaus'
sida, att kröningen skulle äga rum senast i november; som ett oefter-
givligt villkor uppställde han, att universaler till kröningen utan dröjs-
mål skulle utfärdas. Allra minst ville han foga sig i kravet, att trak-
taten skulle vara avslutad före kröningen. Låt vara att den icke be-

¹ Carl XII till H., W. och P. 10 (20) aug. 1704 och dens. till Meyerfelt (med ett egenh. tillägg om förhållandet mellan de svenska trupperna och de polska) s. d. (*RA Pol. JW*); CARLSON, VII, s. 387. CARLSON förbigår helt och hållet planerna mot Sachsen, som Stanislaus först i mitten av augusti avstod ifrån för att i st. påyrka ett företag enbart mot Storpolen. (Stanislaus till Carl XII 14 aug., H., W. och P. till dens. 5 (15) aug., *RA Pol.*; B. Sapieha till Piper 11 aug. 1704, *RA KpA*). Det var icke ett företag mot Storpolen, utan mot Sachsen, som Carl »i det längsta icke ville medgiva» (s. 386); så fort det förstnämnda förslaget framställdes, blev det icke »efter långt dröjsmål» (s. 387) utan omedelbart bifallet.

² Denna förmodan uttalas i Carl XII:s brev till H., W. och P. 22 juli (1 aug.) 1704 (*RA UK*). Palmenberg antager i brev till Piper 5 aug. 1704 (*RA Pol.*), att Stanislaus blivit skrämnd genom misstanken, att Carl XII skulle komma att betrakta sitt värv som avslutat, sedan kröningen försiggått, och att därefter koncentrera allt sitt intresse mot öster, men lämna sina polska vänner att reda sig själva. Om så var förhållan-
det, var det ju angeläget att i det längsta uppskjuta den ödesdigra tidpunkten och be-
gagna mellantiden för att i möjligaste måtto konsolidera den nya regimen. Jfr CARL-
SON, VII, s. 387.

³ »Ce n'est pas dans cette cérémonie que je cherche mon affermissement et mon soutien, mais c'est dans la protection de V. M., par laquelle je fais trembler mes ennemis, et dans l'amour de mes sujets que je gagnerai en leur faisant voir que je songe plutôt a calmer leurs malheurs qu'à flatter mon ambition.» Stanislaus till Carl XII 14 aug. 1704 (*RA Pol.*). — Det var genom »pisarz» Sapieha, som detta yrkande först framställdes i slutet av juli. Se S:s ovan (s. 241 n. 5) citerade »postulata». I Stanislaus »desideria» (före 17 juli, se ovan s. 234 n. 2) är det icke tal om uppskov med kröningen.

⁴ KUTRZEBA, s. 167.

Augusts order träffade Schulenburg utanför Posen, dit han framryckt i början av augusti. Han hade här kort förut fått kännning med Meyerfelts kår, och i spetsen för en del av sina trupper hade han den 19 augusti utkämpat en drabbning, i vilken båda parterna tillskrev sig segern.¹ Den hade avtvungit Schulenburg de mest ampla lovord åt det svenska kavalleriet.² Dess strategiska följder hade emellertid kommit sachsarne till godo; sedan Meyerfelt av förplägningssvårigheter tvungits att draga sig tillbaka österut,³ hade Schulenburg vidtagit anstalter för en belägring av staden.⁴ Men knappt hade detta skett, förrän uppbrottsordern kom: belägringsarbetena avbrötos (Schulenburg saknade f. ö. tillräckligt artilleri⁵) och trupperna

¹ Gyllenstiernas berättelse (K. K. D. VIII, s. 23 ff.); Marderfelts journal (kronologiskt oriktig, ADLERFELD, Hist. Mil., II, s. 325 ff.); Wahrh. Ber., fol. F 2: ADLERFELD, Entw., s. 229 ff., Hist. Mil., II, s. 236 ff.; NORDBERG, I, s. 533 f.; Söd. Reg. Hist., V, s. 39 ff.; Schulenburg till ? 20 aug. (LAMBERTY, XIII, s. 365 ff.) och till August II 22 aug. 1704 (*Dresden PSA XXVII*); Schul. Denkw., I, s. 162 f.; SARAUF, s. 161 ff.

² Omdömet skärptes genom Sis missnöje med det illa disciplinerade sachsiska kavalleriet, som under slaget spelat en ömklig roll. »J'aimerais mieux six escadrons de braves gens que tout le monde ici», skrev han till August II 23 aug. (egenh. *Dresden PSA XXVII*), »et il me semble que V. M. aura bien à considérer avant que de se commettre avec les ennemis. Le hazard en serait trop grand, car je ne saurais assez dire la fermeté et la bonne contenance que cette cavallerie [det svenska] a fait voir nonobstant qu'il y avait parmi eux deux régiments nouvellement levés. La raison est que les troupes ne songent qu'à former des soldats et que la justice est rude et sans aucune grace contre tous ceux qui manquent à leur devoir». Om det sachsiska kavalleriet skrev han i samma brev: »Jamais homme pourrait croire sans l'avoir vu, jusqu'où va la timidité de ces gens-ci et le désordre avec lequel on agit parmi ces troupes»; det begär blott »bons quartiers d'hiver, peu de travail pendant la campagne et une permission entière de fourager selon le bon plaisir d'un chacun afin de piller à son aise tout le pays... Les officiers les plus mutins et qui peuvent le plus embarrasser ceux qui les commandent sont les plus estimés parmi eux et sont les héros puisqu'à la fin ils savent se tirer d'affaire par quelque duel.» Jfr ock dens. till dens. 30 aug. (original, a. st.; återgivet med formella skiljaktigheter (efter ett koncept?) och med felaktigt datum Schul. Denkw., I, s. 164) samt S. till Bose s. d. (a. a., s. 164 f.).

³ Meyerfelt till K. Mt: 10 (20) aug. 1704 (*R. A. StA*). Carl XII:s order om mildhet vid livsmedels uttagande hade gjort, att han vid sin marsch från Thorn hade måst »sich durchbitteln», enär invånarna icke ville giva något av fri vilja. Dens. till dens. 3 (13) aug. 1704 (a. st.).

⁴ Marderfelts journal, o. a. st., s. 327 ff.

⁵ Schulenburg till Flemming 1 sept. 1704 (*Dresden PSA XXVII*).

sattes i marsch (2 september).¹ Marschen erbjöd mindre svårigheter än han fruktat. Meyerfelt, som på återvägen från Posen fått bud om den fara, som hotade Warschau, hade sett sig ur stand att uträtta något till denna stads skydd;² på anmodan av Stanislaus och Horn vågade han sig emellertid fram till ärkebiskopssätet Lowicz, där han avhämtade kardinal Radziejowski, som flytt ur Warschau, varpa han eskorterade denne till Thorn. Därefter lämnade de svenska trupperna den vänstra Weichselstranden.³ Obehindrat kunde Schulenburg rycka fram mot Warschautrakten. Den 18 september räckte han vid Wyszogrod handen åt konung August.⁴

Warschau var då längre i svenska händer. En svensk postering om 450 man i Latowice 60 km. öster om Warschau hade den 26 augusti överraskats av nyheten, att general Brandt med överlägsna trupper var i annalkande.⁵ Det var för sent att retirera. Svenskarna överfölls och måste giva sig fångna; Brandt kunde icke hindra Apostols kosacker, som ställts under hans befäl, att massakrera en stor del av dem, sedan de avväpnats.⁶ Horn, som vid sidan av sitt diplomatiska uppdrag även förde befalet i Warschau, berövades på detta sätt omkring hälften av det svenska manskap, som stod till hans förfogande. — Visserligen funnos också de polska trupper (Lubomirskis »kronarmé») i närheten, med vilka konung Stanislaus ämnat företaga sitt angrepp mot Sachsen.⁷ De voro just på väg att söka förening med Meyerfelt, och konungen hade själv rest till deras läger.⁸

¹ Schulenburg till August II 3 sept. 1704 (*Dresden PSA XXVII*): Marderfeldts journal s. d. (ADLERFELD, Hist. Mil., II, s. 329).

² Meyerfeld till Ekeblad 9 sept. 1704 (*KB Eng. B VII: 2 vol. I*).

³ ADLERFELD, Hist. Mil., II, s. 242.

⁴ Schulenburg till Flemming 18 sept. 1704 (*Dresden PSA XXVII*): Schul. Denkw., I, s. 173.

⁵ Leijonhielm till Horn 16 (26) aug., Horn till K. Mt 17 (27) aug. 1704 (*RA Pol. HA*). Horn anklagade L. för bristande rekognoscering. Jfr ock, lik-om för den följande framställningen, från svensk synpunkt: A. Schmidtbergs »relation om kapitulationen i Warschau» (original, med bilagor, *a. st.*: tryckt, utan bilagor, HORN, s. 142 ff.); Wahrh. Ber., fol. C 2; ADLERFELD, Entw., s. 236 ff.; Hist. Mil., II, s. 256 ff.; NORDBERG, I, s. 537 f.; Poniatowskis berättelse (H. T. 1890, s. 191 f.); SVEDELIN'S, s. 86 ff., samt från polsk och sachsisk: officiösa relationer 28 aug. (se ovan s. 249 n. 6), 1 sept. (s. st.); Patkul till tsaren 7 sept. (Berichte, I, s. 287 ff.); ZALUSKI, IV, s. 368 ff.

⁶ Härom se ock KOSTOMAROV, H. T. 1883, s. 35.

⁷ Se ovan sid. 242.

⁸ Horn till K. Mt och till Hermelin 16 (26) aug. 1704 (*RA Pol.*): CARLSON, VII, s. 388.

Det var, sedan företaget mot Sachsen uppgivits, meningen att åtminstone rensa Storpolen från fiender.¹ Men denna hjälp var icke mycket att bygga på. Carl XII hade icke besoldat trupperna så frikostigt, som de hoppats. Därför var missnöjet bland dem stort,² och kronfältherren förklarade sig icke kunna lita på dem.³ Hans eget nit kan emellertid också dragas i tvivelsmal. Missnöjet med den nye konungen hade redan förlätt både honom och kardinalen att återknyta sina förbindelser med den avsatte;⁴ en motvikt både mot det sachsiska och det svenska beroendet hade åtminstone Lubomirski sökt i Berlin.⁵ — Da nu fienden nalkades Warschau, förmåddes verkligen kronarmén att rycka över Weichsel, till undsättning åt svenskarna i Latowice som det hette. Avsikten var emellertid uppenbart endast att draga sig ur det farliga spelet. Lubomirski inlät sig icke i strid, utan skyndade, mahända rent av i samförstånd med Brandt, hals över huvud söderut;⁶ under skydd av några hundra svenska ryttare sökte sig konungen fram till den svenska huvudarmén.⁷ Vägen låg öppen för Brandt, som gick mot Praga, medan konung August, som längre söderut övergått Weichsel, anryckte på den vänstra flodstranden. Horn fick utrymma den obefästa staden och samla sina trupper i slottet; efter några dagar kapitulerade han (5 september). August behandlade sin huvudstad med en hårdhet, som på ett överraskande sätt påminde dess innevånare om svenskarna.⁸ En krigskontribution utskrevs. De rika adelspalatsen, och icke minst kardinalens, prygades at skövling. — De svenska trupperna gjordes till krigsfångar och med dem också Wachschlager och Palmenberg samt biskopen av Posen; konfederationens övriga medlemmar hade redan sking-

¹ Se ovan sid. 243.

² ZALUSKI, IV, s. 365.

³ Schmidbergs relation, o. a. a., s. 144.

⁴ Patkul till tsaren 6 (17) aug., till Golovin 11 (22) aug. (Berichte, I, s. 265, 286), till Flemming s. d. (H. H. XIX: 2, s. 261 f.); CARLSON, VII, s. 382 n. 1; STILLE, s. 44.

⁵ Lölhöffel till Fredrik I 14 aug. 1704 (*Berlin Rep. IX, 27, ee 1 vol. II Hall.*). Jfr Fredrik I till Hoverbeck 11, 14 aug. (a. st.).

⁶ Jfr om denna episod särskilt Schmidbergs relation, HORN, s. 145 f., 151; Poniatowskis berättelse, s. 191 f. HORNS påstående, s. 20, att Stanislaus skulle varit delaktig i Lubomirskis svek, beror väl på missförstånd.

⁷ K. K. D. IX, s. 123; CARLSON, VII, s. 394.

⁸ Jfr ZALUSKIS karakteristiska uttryck (IV, s. 365) om en på annat håll utskrivnen kontribution: »... ordinationes sueticas invenit rex».

rats åt alla håll. Biskopen blev hårt bemött av konungen och skickades sedermera till Rom för att där stå till svars för sin uppstudsighet. Men svenskarna behandlades väl. Horn fick på paroll begiva sig till Lemberg, medförande, som det berättas, det allra bästa intryck av sin besegrare.¹ För Wachschlager, som var bördig från Polen, hade det särskilt betingats, att han ej skulle behandlas som rebell: han fann också vid hovet en beskyddare, som hade särskilda förutsättningar att förstå det pinsamma i hans läge.²

Omedelbart efter Warschaus fall oroades August av ett rykte, att Carl XII var på väg söderifrån.³ Denna gång var det ett skräm-skott. Först sedan staden fallit, fick Carl XII underrättelse om faran; han lät då Rehnsköld göra en rörelse åt Warschauhället,⁴ som emel-lertid avbröts, då han erfor, att intet stod att uträtta till stadens skydd.⁵ Därefter lät den svenska armén på en tid icke höra av sig. August betraktade fälttåget som lyckligen avslutat. Han hade samlat kring sig en — låt vara brokigt sammansatt — styrka av mellan 20- och 30,000 man.⁶ Så när som på garnisonerna i Posen och Elbing och Meyerfelts rytterikår fanns det inga svenska trupper kvar i Preussen och Storpolen. August behärskade just den ställning, som utgjort Carl XII:s vinst av föregående års fälttåg. Den svenska huvudarmén var långt borta, pressad, som man på sachsiskt håll trodde, av en sådan övermakt av kosacker, att den åtminstone icke var i stånd att utan svåra förluster anträda en besvärlig marsch

¹ Poniatowskis berättelse, H. T. 1890, s. 193.

² I brev till ståthållaren Fürstenberg 9 okt. 1704 (*Dresden SM IV*) rekommenderade Patkul honom till det bästa: han var övertygad »que V. A. . . fera toujours reflexion sur ce qu'un jour les maitres de l'un et de l'autre rentreront en amitié et qu'alors ceux qui ont usé avec douceur envers leurs sujets et ministres, s'en acquerront un mérite qui ne peut pas être effacé».

³ August II till Schulenburg 7 sept. 1704 (kopia *Dresden PSA XXVII*); Patkul till tsaren s. d. (Berichte, I, s. 289).

⁴ Carl XII till Rehnsköld 31 aug. (10 sept.) (CARLSON, E. B., s. 265); Rehnskölds journal 2 (12) sept. 1704 (K. K. D. IX, s. 123). — Stanislaus uppfordrades samtidigt att med R:s hjälp ånyo gå emot fienden. Carl XII till Stanislaus 2 (12) sept. (*RA UK*); Piper till dens. 29 aug. (8 sept.), 2 (12) sept. 1704 (*RA PK*, sistn. brev tryckt H. B., N. F. I, s. 398).

⁵ Carl XII till R. 7 (17) sept. (CARLSON, E. B., s. 268); R:s journal 8 (18) sept. 1704 (K. K. D. IX, s. 124). Jämför karta.

⁶ Själv angav August, i brev till Flemming 17 sept. 1704 (*Dresden PSA XVII*). antalet till 24,000.

18—100104. Herlitz, *Studier över Carl XII:s politik*.

vid den långt framskridna årstiden.¹ — En del av trupperna (ryssar, polacker och sachsare) skickades under Brandts och Patkuls befäl att taga vinterkvarter i (det egentliga) Storpolen; man hoppades, att Posen utan vidare skulle falla som en mogen frukt i deras händer.² Patkul yvdes på förhand över den triumf, som väntade honom på ett håll, där hans vedersakare³ Schulenburg hade misslyckats. Så lätt var uppgiften visserligen icke. Meyerfelt hade sluppit ut ur den säck, där August trott honom instängd,⁴ ånyo övergått Weichsel och farit illa fram med »generalens» av Storpolen, Radomickis, adelsuppbåd i trakten av Posen samt slutligen kastat in sina trupper där till garnisonens förstärkning. Patkul fick pröva sin lycka med en formlig belägring. Den skred långsamt framåt, bl. a. därför att han icke fick det understöd (särskilt av artilleri), som August utlovat från Sachsen, men uppvisade dock det ena framsteget efter det andra; livsmedlen började dessutom tryta bland de belägrade.⁵ — Med sin armés huvudstyrka hade August redan kort efter den stora konjunktionen i mitten av september börjat inrätta sig för den kommande vintern. Infanteriet förlades bakom den starka Narewlinjen från trakten av Tykocin i öster⁶ fram till Weichsel. Kavalleriet utsändes längre söderut för att hålla ett öga på svenskarna. August tog sitt högkvarter i Pultusk.⁷

¹ Patkul till Flemming 15 sept. 1704 (*Dresden PSK XVII*).

² »J'espère que je n'aurai pas besoin de m'arrêter devant Posnanie, vu qu'il y a de l'apparence que la garnison s'en sera retirée. Cependant je continue mon chemin pour préparer les quartiers d'hiver dans la grande Pologne.» Patkul till Flemming 25 sept. (*Dresden PSK XVII*). Dens. till tsaren 18 (29) sept. 1704 (*Berichte*, I, s. 311).

³ Jfr P. till Flemming 18 sept. 1704 (*H. H. XIX*: 2, s. 264); JAROCHOWSKI, N. A. S. G. III, s. 214.

⁴ August II till Flemming 17 sept. 1704 (egenh. *Dresden PSK XVII*).

⁵ Jfr — utom ovan sid. 270 not 1 angivna källor — Patkul till Flemming 27 okt. (*Dresden PSK XXVIII*) och till tsaren 7 (18) nov. 1704 (*Berichte*, I, s. 326 f.), en journal över Posens belägring hos LAMBERTY, XIII, s. 374 ff., och JAROCHOWSKI, a. a., s. 215. Belägringen började den 14 okt. — Gyllenstiernas data äro felaktiga både för belägringens påbörjande och dess avslutning.

⁶ I Tykocin hade vojvoden av Podlachien Branicki och en del av de konfedererade tagit sin tillflykt efter Warschaus fall. *NORDBERG*, I, s. 543.

⁷ August II till Flemming 25 sept. (*Dresden PSK XVII*): »nous . . . esperron de jouer possiblesmens des cartiers et destres en estas de nous joindres avec le Zar qui marches actuellemens vers la Courlandes, et si le Brandenburg veust, nous sommes non pleus ellonges [éloignés]»; dens. till dens. 8 nov. (*a. st.*); Patkul till dens. 25 sept. (*a. st.*): »Le roi va se rendre à Pultusk et toute l'armée doit cantonner jusqu'à ce que le temps vienne d'entrer en quartier d'hiver»; Pflugk till dens. 30 sept. 1704 (*a. st.*); Schul. Denkw., I, s. 174 f.